

ДЕЦАТА В НАЧАЛНОТО УЧИЛИЩЕ – АЛТРУИСТИ ИЛИ ЕГОИСТИ?!

Мария Стоянова Дишкова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас

THE CHILDREN IN THE PRIMARY SCHOOL - ALTRUISTS OR EGOISTS?!

Maria Stoyanova Dishkova

University “Prof. d-r Asen Zlatarov”, Burgas

* Авторът изразява своята благодарност към проект № НИХ-437/2020 „Изследване проекциите на компетентностния подход при подготовката, възпитанието и развитието на личностните качества в предучилищна и начална училищна възраст чрез използване на алтернативни педагогически форми за организация на образователните дейности“ за подкрепата, осигурена за настоящата статия.

Abstract: This article continues the topic of helping behavior in children. The phenomenon “helping behavior” and its connection with the biological origin of the individual are studied, as well as the social burden of actions designed to make the other feel better. There are various theories about helping behavior in children, many of which united around the idea that it is more spontaneous, situational and instinctive than intentional. For this reason, we talk more about altruism in children than selfishness, especially since it has been proven that they are not in possession of necessity to help others just to feel more important or to improve their mood. The results obtained from a survey conducted among 50 students in primary school are analyzed as well.

Keywords: helping behavior, primary school, altruism, egoism

Темата за помагачното поведение у децата в начална училищна възраст е особено актуална в контекста на съвременната образователна реалност в нашата държава, в която толерантността, емпатията и просоциалните прояви отстъпиха място на агресията, отчуждаването, гнева. В този ред на мисли, изследвания в тази област са особено необходими, защото предлагат практико-приложни идеи за хуманизиране на атмосферата в класната стая. Учениците в тази възраст се намират в преходен период от детската градина към прогимназията. Нерешените проблеми в предучилищна възраст ескалират при постъпване в първи клас. Ако не се преодолеят в началното училище, те се прехвърлят в прогимназиалния етап, където неутрализирането им става още по-трудно.

Децата в начална училищна възраст със сигурност могат да бъдат агресивни, недоброжелателни, гневни, отмъстителни, дори злобни, особено когато се чувстват зле, подтиснати, уплашени, неразбрани. Техните реакции често са импулсивни, защото те не притежават умения за потискане на възбудата, както и за въздържание. Определено трябва да се прави разлика между агресията като емоционална реакция (резултат от чувствата на детето) и агресията като инструмент за постигане на конкретна цел. Трябва

да се подчертае, че сравнително високата степен на агресивност сред децата в тази възрастова група се дължи най-вече на липсата на житейски опит и способност за контрол върху емоциите. По тази причина общуването с тях изисква много търпение, разбиране, такт, толерантност, както и желание да се проумее тяхната гледна точка. Освен това, трябва да се работи по посока на техния самоконтрол над собствените реакции, което ще предотврати много конфликти и противоречия [1]. Важен аспект на психичното функциониране в детска възраст е промяната в разбирането на собствените и чужди емоции, както и тяхното осъзнаване. Тези процеси са пряко свързани с развитийните процеси, характерни за различните възрастови етапи [2]. Някои автори разглеждат въпроса за регулиране на емоциите като възможност за справяне с негативните емоции и поддържането на позитивна комуникация с околните [3]. В своя студия Б. Цонкова разглежда отношенията между конструктите Аз-образ, самооценка и социометричен статус на детето в начална училищна възраст. В структурирания от нея теоретичен модел се откроява значението на позитивното, подкрепящо общуване с връстниците във формалната група, което рефлектира положително върху приемането им в неформалните, приятелски групи и така респективно води до висок социометричен статус в ученическия клас [4]. Й. Факирска подчертава, че не винаги и не всяко дете е способно да съпреживява с другите и да им съчувства, емпатира. Това донякъде се дължи на прекалената концентрация върху собственото им Аз, която е в резултат на прекаленото внимание на възрастните, както и на прекалено високите (понякога нереалистични) оценки, които децата са получавали. Съсредоточаването върху собственото Аз води до демонстративно, двулично и конкурентно поведение. Точно обратното – педагогическите усилия трябва да се насочат най-вече към формиране на чувство за общност, за принадлежност към групата, които вървят заедно с желанието да припознае във връстника си приятел и партньор, а не съперник. Авторката допълва още, че „именно способността да види в другия равна на себе си и независима личност е важно условие за формиране на просоциално поведение и хуманни отношения с връстниците. На тази основа могат да се изграждат такива нравствени чувства като емпатия, съчувствие, съпреживяване и доверие“ [5, с. 73]. Това трябва да се заложи като приоритетна възпитателна цел, защото детето се учи как да живее с останалите и овладяването на социални умения ще му помогне с изпълнението на тази задача и в бъдеще. Някои автори изследват екипната работа като изключително развиваща в начална училищна възраст, защото предполага наличие на обща цел, постигането на която обединява различията [6, с. 548-549].

Пл. Минчев разглежда човешкото поведение като израз на вътрешните преживявания. Според автора „две еднакви на външен вид поведения могат да имат съвсем различна мотивация, движеща сила, която стои зад тях и ги провокира. Не е толкова важно самото външно поведение, а реално какво го задвижва, особено при децата“ [7]. В този смисъл, не само при агресивните прояви, но и при помагачното поведение е необходимо да се проучи каква е вътрешната мотивация на детето да постъпва по точно определен начин към своите връстници и към другите хора. Агресивността може да се научи, да се усвои и да се интегрира в поведението чрез подражание. Това е модел на поведение, който лесно се овладява. Това, обаче, е в сила и за неагресивното поведение, което също се научава при наличие на добри примери. Агресията може да се разглежда като заучена форма на социално поведение. Тя е съвсем нормално и естествено, но не неизбежно следствие от фрустрацията (излъганите очаквания или неспособността за постигане на силно желана цел). Чрез учене (моделиране, подражание, наблюдение на положителни образци, целенасочено възпитание) могат да бъдат получени и неагресивни отговори на фрустратите, външните

дразнителни, които са социално адекватни. Гневът не е необходимо и/или достатъчно условие за агресивност. Той е само първоначално състояние на силна възбуда. Причинители на агресията може да са оскърблението, заплахата, страхът, както и всяка друга негативна емоция [8, с. 36-37]. Обикновено, когато става дума за училищна агресия, се говори най-вече за нехуманни прояви между учениците и по-рядко за липсата на партньорство между учители и родители. Резултатите от проведено проучване показват много високи нива на насилие, агресия и тормоз от страна на родители към учители. Освен това се наблюдава обезпокоителна тенденция за увеличаване на обхвата, честотата и многообразието в антихуманните прояви. Доказва се, че психическата агресия превъзхожда по честота и разнообразие формите на физическата. Някои от причините за това са: социално-икономическата криза и последствията от нея; средствата за масова информация; глобализацията; отчуждението (алиенацията); социалната девалвация (липса на ценности и ценностна ориентация, както и силно застрашено съхранение на духовната идентичност) [9, с. 576-577]. Може да се направи заключение, че подобно поведение от страна на родителите определено не учи децата на просоциално, алтруистично, помагащо поведение – липсва добрият пример.

Б. Такворян-Солакян дефинира няколко понятия, които са противоположно значение. Термини, които имат различно от агресията звучене са: толерантност, емпатия, просоциално поведение, алтруизъм и асертивност:

- толерантност – проява на уважение; зачитане на културологични, политологични и психологически социални и личностни ценности; толерантността трябва да се разграничава от безкритичността, при която всяко различие се приема за разумно, а това граничи с безхаберие (липса на лична гледна точка); толерантност означава още признаване на правото на съществуване на различни от собствените ценности, но не винаги и задължително съгласие с тяхното съдържание;
- емпатията – отзивчивост и способност за възприемане на чуждите ценностни ориентации и съпреживяването им като свои;
- алтруизъм – поведение, насочено към другите, стремеж да се направи нещо добро за другия, без да се очаква нищо в замяна, без да се търси благодарност или отплата;
- просоциално поведение – това е понятие по-широко от алтруизма, тъй като включва помощ, споделяне, доброволно поведение при неопределени мотиви, които могат да останат скрити или да не са алтруистични;
- асертивност – характеристика, която е присъща на свободната и независима личност, желаеща да се съобрази с позицията на другите, но и да си запази правото на собствен избор на поведение; може да се добави, че асертивното поведение не винаги гарантира и постига успех, но позволява запазването на самоуважение във всяка ситуация; има съществена разлика между асертивното и агресивното поведение – при първото личността отстоява собствената си позиция и изразява несъгласие, но при второто лесно се ядосва и е възможно да загуби контрол над себе си, в резултат на което използва агресията като инструмент за постигане на целите си [10, с. 604-605].

Помагащото поведение определено се свързва повече с колективизма, отколкото с индивидуализма, защото предполага тесни връзки между индивидите в смисъл, че от

всеки се очаква да се грижи не само за себе си, но и за семейството си, за близките си, за приятелите си [11, с. 457]. Съществува тясна връзка между формирането на индивидуалистично или колективистично ориентирано поведение в зависимост от семейството – колкото повече са неговите членове, толкова по широкообхватна е грижата за останалите и това се научава от най-ранна възраст. Тук става дума за подкрепа между всички роднини (родители, деца, братя сестри), дори между поколенията (баби, дядовци). Силната семейна подкрепа осигурява защита на индивида във всеки един момент, независимо от затрудненията, които среща в живота си. Обикновено хората са готови винаги да помогнат и да потърсят помощ от своите роднини, но е вероятно да се появят съпротиви, когато става дума за други хора (приятели, съседи). Помощта в семейството се свързва с моралния дълг, че всеки трябва да подкрепя близките си, както и те него [12, с. 143-145]. „Междудличностното общуване е взаимодействие колкото персонално, толкова и социално. Липсата му може да доведе до сериозни отклонения в емоционалното, социалното и ментално развитие на детето, а от там и на възрастния човек. В основата на този процес е комуникацията, която е невербална и вербална (словесна). Комуникацията и общуването в българския език се използват като синоними, въпреки че комуникацията е само един от компонентите на общуването, заедно с интеракцията и перцепцията“¹.

Някои конкретни алтруистични актове са печеливши от понякога. Обикновено даряването на добрина се наблюдава, вижда се и често се възнаграждава от обществото. Но моделите на поведение могат да се поддържат и без задължителното получаване на външни награди. Най-често понятието „егоизъм“ се свързва с категорично отхвърляне на алтруистична постъпка, затова думата има отрицателно звучене в социален аспект. В някои науки, обаче, егоизмът се обяснява като стремеж към оцеляване, към запазване на рода и собствената идентичност [13]. Тук идва въпросът дали трябва винаги да се помага и на всяка цена?! Темата за саможертвата няма да бъде засегната в тази статия, но определено има отношение към разглежданата проблематика.

Алтруизмът е отличителна черта на безкористния характер, която се съчетава обикновено и най-често със себеотрицание, жертвоготовност, отказ от личните интереси. Освен това се свързва с придаване на по-голямо значение на обществено значимото и с активна дейност за общото благо. Егоизмът е отличителна черта на индивидуалистичния характер, която се съчетава много добре с безогледност, равнодушие, непукизм спрямо другите хора. Личната полза се поставя над интересите на общността². „Един и същ индивид може да се показва като егоист в едно отношение, но алтруист в друго. Възможно е егоизмът по отношение на обществото да се съчетава с грижи и себепоздравяване в семейството и приятелския кръг, както и обратно. От друга страна, една и съща роля в обществото не предполага нито само егоизъм, нито само алтруизъм“ [14, с. 306]. „Алтруизмът се открива много рано в живота на детето. Разделянето на притежанията с другите, емпатията, оказването на помощ на изпадналите в затруднение са само част от неговото изразяване. Първите прояви на алтруистично поведение могат да се открият в споделянето. Споделящото поведение може да се изрази по различен начин: разделяне на бонбон с дете, което не би могло да получи; даване на играчка; помагане на някого, който е изпаднал случайно в затруднение; жертвеност - привличане в разработване на проект за подпомагане на бедни деца, например лишаване от любимото време за игри“ [15, с. 312-313].

След краткия литературен обзор следва анализ на проведеното изследване, в което взеха участие 50 ученици от различни начални училища на територията на гр. Бургас. Всички ученици са на възраст между 9-11 години (3-ти – 4-ти клас); 29 (58%) са

момчета и 21 (42%) – момчета. За проучването е използвана авторска анкетна карта, която се състои от 20 въпроси за получаване на информация в различни области: как децата разбират помощта като действие към другите; разговарят ли на тази тема ученикът с неговите най-близките възпитателни субекти (родители, учители, приятели); на кой са склонни да помогнат учениците; притеснява ли ги общественото мнение, особено на връстниците; търсят ли изгода, награда, благодарност, признание за помощта; как се чувстват, когато са оказали или са отказали помощ; получават ли наистина добри примери за помагачо поведение от околните – от близките си и от другите хора, от медиите; асоциират ли оказването на помощ само със супер-героите от детските филми и притежаването на супер-сили и свръх-умения; променя ли се желанието им за помощ в зависимост от моментното им настроение, емоции и местоположение (у дома, в училище, на улицата). Някои от въпросите за затворени, при други има опция за повече от един отговор, а трети са отворени – на учениците се дава възможност да изразят личното си мнение с техни думи.

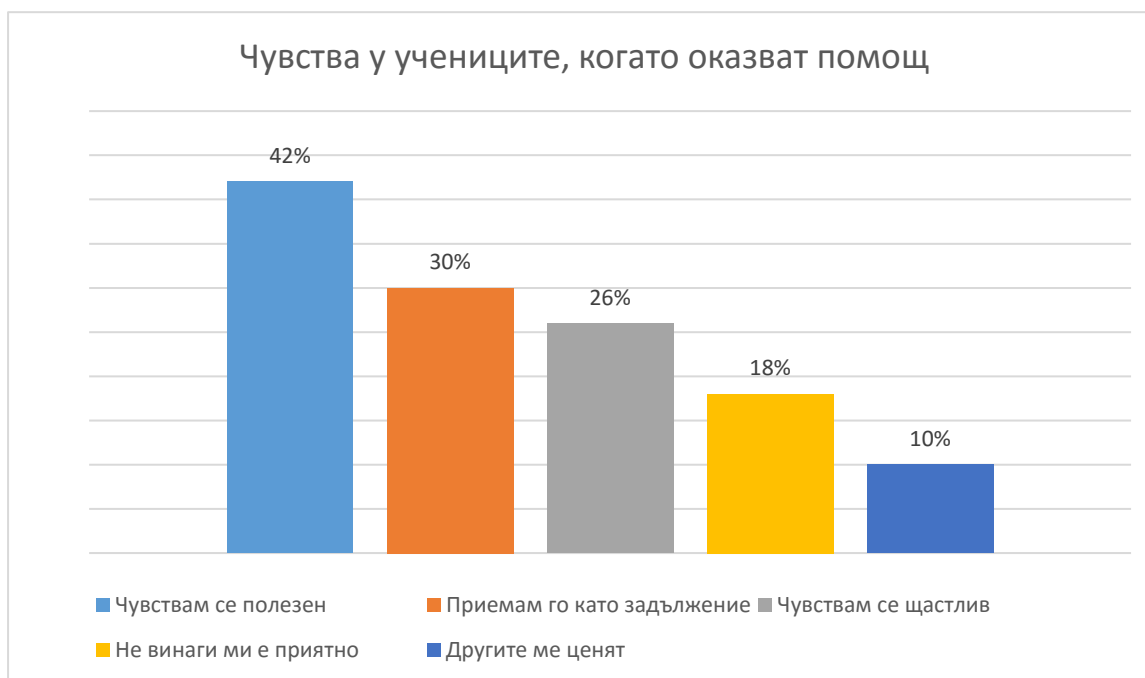
Децата признават, че когато помагат (виж диаграма 1):

- се чувстват полезни – 42% (21 деца);
- приемат го като задължение – 30% (15 деца);
- се чувстват щастливи – 26% (13 деца);
- не винаги им е приятно – 18% (9 деца);
- другите ги ценят – 10% (5 деца);
- друго в положителен аспект – стават център на внимание; получават похвала; другите одобряват постъпката им; дават ги за пример на останалите; учителите не пропускат да ги похвалят пред родителите; всички хора трябва да си помагат, когато могат; изпитват удовлетворение; чувстват се важни; показват как е правилно да се постъпва; побеждават злото; не се подчиняват на агресията; спасяват някой; показват, че са добре възпитани; възможно е да си намериш нови приятели; хората знаят, че могат да разчитат на теб; ясно е, че си „пич“, а не „кифла“; всички разбират, че си добър приятел;
- друго в негативен аспект – не винаги опитите за помощ се разбират правилно от останалите; понякога, когато помагаш, може да пострадаш; не винаги е лесно да разбереш какво точно трябва да направиш; често другите си мислят, че си длъжен да им помагаш, а те на теб – не; възможно е да се наложи да се лишиш от нещо ценно; изглеждаш слаб в очите на враговете си; някой може да се възползва от добрината ти, а после да ти се подиграва; родителите ти може да ти се карат, ако се изцапаш или се прибереш без новия си химикал, който си услужил на съученик; понякога помагам без дори да разбера; госпожите все ни казват, че трябва да си помагаме, а понякога ни правят забележка, когато се защитаваме един друг; всеки разбира помагането по различен начин.

Смайваща е искреността на получените отговори. Дори нещо повече: те говорят ясно за отминали преживявания (случки), свързани с прояви на алтруизъм от страна на децата, някои от които с щастлив край, но други – не. Оказва се, че агресията се възприема по-лесно от околните, отколкото помагачото поведение. Децата в начална училищна възраст не могат да дадат точна дефиниция на алтруистичното поведение, но определено го асоциират с нещо добро, което създава положителни емоции, както за даващия, така и за получаващия помощ. Този факт трябва да се приеме като знак от възрастните, а желанието за подобряване на състоянието на човека до нас – да се развива,

стимулира, поощрява, да се заложи във възпитанието на детето от възможно най-ранна възраст.

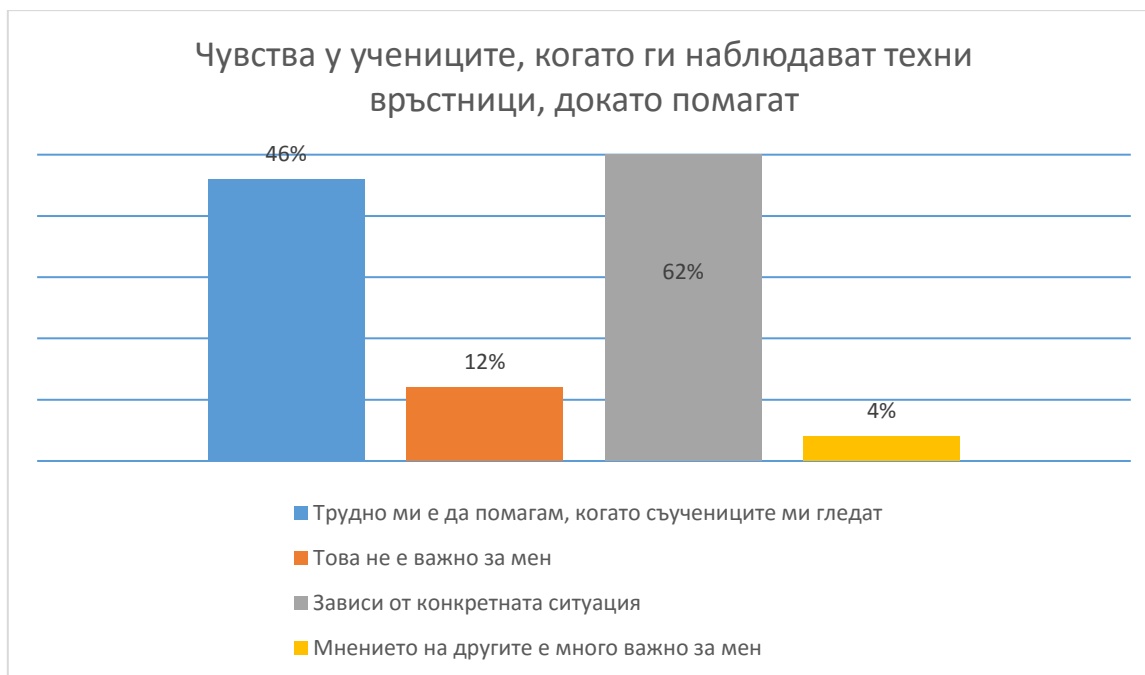

Диаграма 1. Как се чувстват учениците, когато оказват помощ на другите

Някои от анкетираните ученици споделят, че понякога помагат по-трудно, когато връстниците им ги наблюдават (23 ученици – 46%) – виж диаграма 2. Това те обясняват най-вече с притеснение, свързано с способността им да се справят със задачата; мнението на съучениците им; тяхното одобрение или неодобрение, както и мнението им за ученика, който се нуждае от помощ (ако не го харесват, респективно критикуват постъпката на помагачия). Едва 12% (6 деца) от анкетираните ученици подчертават, че публиката не е важна за тях и не предопределя действията им. Най-много ученици избират твърдението, че всичко зависи от конкретната ситуация – 62% (31 деца) и само двама (4%) признават, че колективното мнение е много важно за тях: „ако другите не искат да помогнат и аз се отказвам“. Това означава, че те не са готови да поемат риска да бъдат критикувани, подигравани или отхвърлени от групата.

Когато някой ги помоли за помощ и те не се отзоват, учениците подчертават, че (виж диаграма 3):

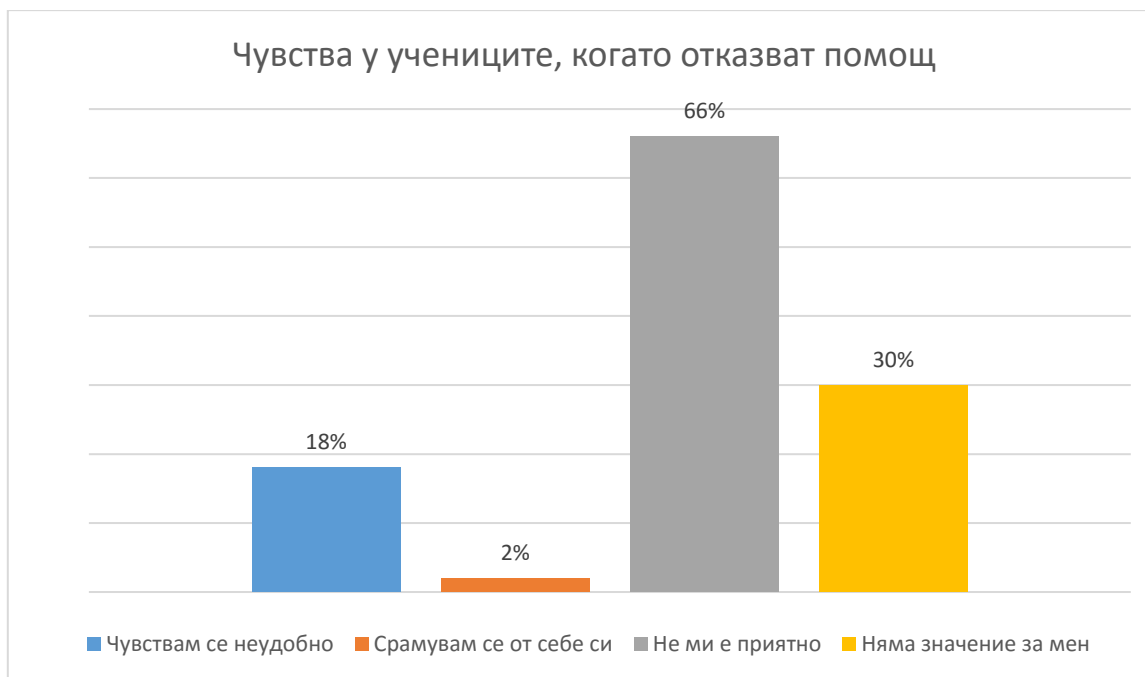
- след това се чувства неудобно – 18% (9 деца);
- срамуват се от себе си – 2% (1 дете);
- не им става приятно – 66% (33 деца);
- няма никакво значение за тях – 30% (15 деца);
- друго: става ми неприятно, но бързо забравям; не се притеснявам, ако детето не ми е приятел; по-важно е следващият път да помогна; често самото дете се отказва от помощта; ако ме помоли възрастен (мама, тате, госпожата) и аз откажа, след това ще има сериозни последствия; гадно ми е, но на мен ми е по-гадно, когато някой ми откаже помощ.

Диаграма 2. Как се чувстват учениците, когато помагат и техните връстници ги наблюдават

Анкетираните деца често стават свидетели на случки, в които възрастните си помагат и това е чудесен пример за тях, но някак си свързват помагащото поведение най-вече с добро отношение към най-близките, както и с грижата за домашен любимец. Много малък, но все пак тревожен процент от изследваните ученици (3 деца – 6%) споделят, че не са виждали добри примери за оказване на помощ, а точно обратното: те свидетелстват за агресия у възрастните и недоброжелателни постъпки към други хора. Някои от децата допълват, че ежедневно слушат по новините как хората повече си вредят, отколкото помагат.

100% от анкетираните ученици се вълнуват искрено от въпроса за техния любим супер-герой, който помага на всички и спасява света. Списъкът е дълъг и включва герои от филми, книги, комикси, електронни игри, дори реални хора. Нито един ученик не се срамува да сподели, че се възхищава на хора, които творят повсеместно добро и спомагат за благоденствието на всички останали, без капка егоизъм. В този смисъл, на теория саможертвата са приема за нещо „велико“, за смела постъпка, която трябва да предизвиква адмирации на всяка цена. В същото време анкетираните ученици не споделят мнението, че всеки трябва да е супер-герой, за да успее да помогне на повече хора. Повечето деца приемат помощта като ежедневен акт на доброта, например да послужиш с химикал, да подадеш чаша вода, да си подредиш стаята. Все пак 11 ученици (22%) споделят мечтата си да имат супер-сили и така по-лесно да защитават своите близки и приятели от „лошите“. Тук става съвсем ясно, че както възрастните, така и децата имат различни гледни точки за помощта като акт към другия, като демонстрация на внимание, като доказателство за загриженост. Колкото по-безобиден е този акт (подаване на ножичка, споделяне на учебник, връщане на изгубена вещ), толкова е по-лесно да се реализира и не изисква сериозни усилия и задълбочен анализ на собственото поведение. И обратно, колкото по-сериозни са действията, например да защитиш някой от обидите на другия, толкова повече смелост е нужна, а одобрението на другите е почти задължително, за да се реализира конкретното помагащо поведение.

Диаграма 3. Как се чувстват учениците, когато отказват помощ на другите

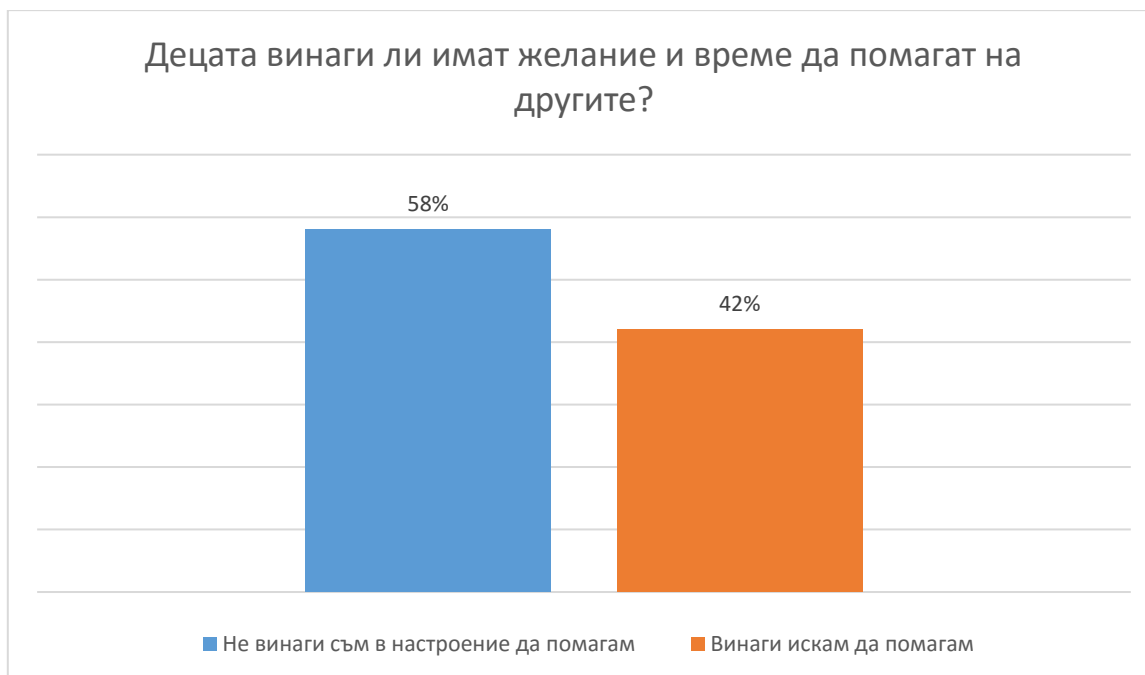
Почти всички изследвани ученици (41 деца – 82%) подкрепят твърдението, че има хора, които не заслужават помощта на другите и те ги познават. Това най-често са връстници, които:

- никога не помагат на другите;
- проявяват неблагодарност;
- не ценят помощта;
- имат много лоши постъпки;
- нямат много приятели, защото са невъзпитани;
- винаги търсят повод да се скарат с другите или да се сбият;
- правят се на жертви;
- родителите им са ги научили винаги да обвиняват другите за проблемите и несгодите си;
- искат да притежават вещите на другите, затова непрекъснато им ги искат и после не ги връщат;
- търсят изгода за чужда сметка.

Определено (виж диаграма 4) повечето от децата не винаги са в настроение да помагат на останалите (29 ученици – 58%). Понякога нямат време или не се чувстват добре, но по различни причини не винаги са склонни да проявяват разбиране, търпение и толерантност към останалите. Още повече, че по тяхно мнение, търсещите помощ са винаги едни и същи. Останалите 21 ученици (42%) смятат, че човек винаги трябва да бъде добър с другите хора, независимо колко време и усилия ще му отнеме това.

Не са много изследваните деца, които споделят мнението, че помагането е чисто женска работа и не се отнася до двата пола – 13 ученици (26%). Всички останали помагат с еднакво удоволствие в работилницата на тате и в кухнята на мама. Те дори подчертават, че все повече световно известни готвачи, например, са мъже.

Диаграма 4. Време за помагане

Подчертаното чувство за справедливост на децата в начална училищна възраст се проявява съвсем категорично в отговора на следващия въпрос, при който 100% от учениците маркират, че не е честно някои хора да се оправят сами, а други винаги да се нуждаят от помощта на околните. Те дори допълват, че някои деца нарочно се правят на безпомощни, защото е много по-лесно друг да им свърши работата.

Краткият литературен обзор и резултатите от проведеното изследване дават основание да се направят няколко основни изводи:

1. Често помагащото поведение у децата в начална училищна възраст е спонтанно, инстинктивно, но вече започва да зависи от настроението на ученика, от наблюдателите, от моментната ситуация, от взаимоотношенията с нуждаещия се от помощ и определено цели личното, а не чуждото удовлетворение.
2. Възпитаването в помагащо поведение към връстниците най-вероятно ще доведе до намаляване на конфликтите и агресивните прояви в класната стая, защото спомага за хуманизиране на атмосферата и променя цялото поведение на учениците.
3. Определено е нужно да се говори с децата повече по темата за помагащото поведение не само у дома, но и в училище.
4. Агресивното поведение е противоположно на помагащото поведение, но и двете се научават сравнително лесно, което трябва да се има предвид от възпитателните субекти, за да насочат усилията си към моделиране на второто.
5. В известен смисъл, децата в начална училищна възраст са повече егоисти, отколкото алтруисти, защото са силно фокусирани върху собственото Аз, което се стимулира от техните родители – възпитанието в колективен дух през последните десетилетия отстъпи пред индивидуализма, конкурентоспособността и стремежа към подчертаване на личните умения.
6. Всяко дете разбира помощта по различен начин: от подаване на химикал до сбиване заради най-добър приятел. Супер-силите са добре дошли, но не са задължителни, ако наистина си решил/а да спасяваш някой.

7. Мнението на връстниците е много важно и по посока на просоциалните постъпки, както и за всичко останало. С навлизането в пубертета, неговата сила ще става все по-голяма. В този смисъл трябва да се работи за колективно помагачо поведение: тогава алтруизмът ще се проявява и цени от повече деца, а тяхното мнение ще стимулира и останалите да постъпват по същия начин.
8. Когато става дума за положителни примери за прояви на алтруизъм и помагачо поведение от страна на родителите, не трябва да се разбира като свръх-протекция на детето или непрекъснато да бъде подпомагано във всяко негово действие като му се отнема правото на самостоятелност, съзряване и израстване.
9. Егоизмът не винаги трябва да се разглежда като отрицателно качество на личността, защото засяга инстинктът за самосъхранение.
10. Помагачото поведение не е задължително положителна проява на характера, защото е възможно да цели някаква лична облага, получаване на награда, признание, известност, приемане в групата.

Литература

- [1] Иванова, Д. (2020) Вътрешно-личностни характеристики на агресивното поведение на учениците в начална училищна възраст. Академично списание „Управление и образование“ (Педагогика и качество на образованието), кн. 3, том 16, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, с. 7-11, ISSN 13126121.
- [2] Великова-Цонкова, Б. (2017) Стимулиране на емоционалната грамотност в контекста на норма и патология в детска възраст. В сборник студии и статии "Език и психология", ISBN 978-954 -471-423-9, с. 16.
- [3] Калоянова, Д. (2020) Емоции и емоционална регулация. Академично списание „Управление и образование“ (Хуманитарни и социални науки), кн. 4, том 16, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, с. 111-113, ISSN 13126121.
- [4] Великова-Цонкова, Б. (2016) Измерения на Аз-образа и самооценката в начална училищна възраст. В сборник научни студии "Педагогически и психологически предизвикателства на социалната среда", Университет "Проф. д-р Асен Златаров", Бургас, ISBN 978-619-7123-51-7, с. 133-151.
- [5] Факирска, Й. (2013) Възпиране на детската агресивност чрез умения на емоционалната интелигентност. Годишно научно-теоретично списание „Педагогически новости“. Русенски университет „А. Кънчев“. ISSN 1314-7714, с. 67-78.
- [6] Дончева, Ю. (2019) Преодоляване на дискриминативни модели сред малките ученици. Сборник с доклади „Хармония в различията“ от научна конференция. Съставители: Ж. Назърска и Св. Шапкалова, Академично издателство „За буквите“, София, с. 547-555, ISSN 2367-7899.
- [7] Минчев, Пл. (2020) Възгледът на Ерих Фром за детската социализация. Академично списание „Управление и образование“ (Хуманитарни и социални науки), кн. 4, том 16, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, с. 167-173, ISSN 13126121.
- [8] Иванов, И. (2013) Агресията и насилието в училище. Сп. „Педагогика“, година LXXXV, книжка 1, с. 35-37.

- [9] Тимова, Г. (2019) Агресивни тенденции и прояви между родители и учители в българското училище. Сборник с доклади „Хармония в различията“ от научна конференция. Съставители: Ж. Назърска и Св. Шапкалова, Академично издателство „За буквите“, София, с. 571-577, ISSN 2367-7899.
- [10] Такворян-Солакян, Б. (2016) Някои посоки и превенция на насилието, агресивността и девиациите сред учениците. Сп. „Педагогика“, Volume 88, Number 5, с. 602-629.
- [11] Симеонова, В. (2019) Комуникацията като фактор за преодоляване на межкултурните различия. Сборник с доклади „Хармония в различията“ от научна конференция. Съставители: Ж. Назърска и Св. Шапкалова, Академично издателство „За буквите“, София, с. 454-461, ISSN 2367-7899.
- [12] Чавдарова-Костова, С. (2017) Възпитанието в структурата на семейните отношения, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, ISBN 978-954-07-4296-0.
- [13] Rachlin, H. (2002) Altruism and selfishness. Behavioral and brain sciences, volume 25, pp. 239–296, available on 19/7/20 at: <http://www.southampton.ac.uk/~crsi/Internalmech.pdf>
- [14] Кацарски, Ив. (2018) Егоизъм или алтруизъм – фалшивата дилема. Библиотека „Диоген“, книга „Философия“, том 26 (2), с. 299-315.
- [15] Стаматов, Р. (2000) Детска психология. Изд. „Хермес“, Пловдив, ISBN 954-459-729-8.

За контакт с автора:

доц. д-р Мария Дишкова

e-mail: dishkova.maria@gmail.com

---

¹ Дончева, Ю. и Т. Грозева (2017) Характеристики на личностната подкрепа за приобщаващо образование в мултикултурна студентска среда. Четвърта национална научна конференция „Хармония в различията“, София, УниБИТ.

² Емилова, Ир. (2011) Алтруизъм и егоизъм в поведението на човешкия фактор в управлението. Списание „Диалог“, кн. 2.